

доступності показників безпеки, пропонується виключити цей показник із переліку складових індексу з пропорційним розподілом його вагового коефіцієнту серед інших індикаторів. По-друге, беручи до уваги зростаючу залежність національної економіки від зовнішніх кредиторів, міжнародний досвід оцінки боргового навантаження, а також враховуючи результати кореляційного аналізу взаємозв'язку між розрахованим індексом боргової безпеки та окремими показниками заборгованості та платоспроможності України, запропоновано удосконалений перелік індикаторів, які можуть використовуватися для розрахунку індексу боргової безпеки.

Одночасне використання обох підходів до оцінки стану боргової безпеки (моніторинг окремих показників заборгованості і платоспроможності та розрахунок інтегрального індексу боргової безпеки за допомогою вдосконаленої методики) дозволить підвищити об'єктивність отриманих оцінок рівня боргової безпеки України та виявити індикатори, які здійснюють найбільший вплив на неї, що є вкрай необхідним для обґрунтування ключових шляхів зменшення боргового навантаження на національну економіку та підвищення платоспроможності держави.

5.4. Оцінка процесів тінізації української економіки та економічна безпека країни.

У роботах українських дослідників тіньова економіка найчастіше розглядається як складне соціально-економічне явище, що охоплює різні види діяльності (як легальних, так і протизаконних), які здійснюються задля отримання прибутку – неофіційного (або нелегального) [17; 119]. У деяких роботах головний акцент зроблено на організаційні та управлінські аспекти регулювання економічних відносин між економічними суб'єктами, дія яких призводить до

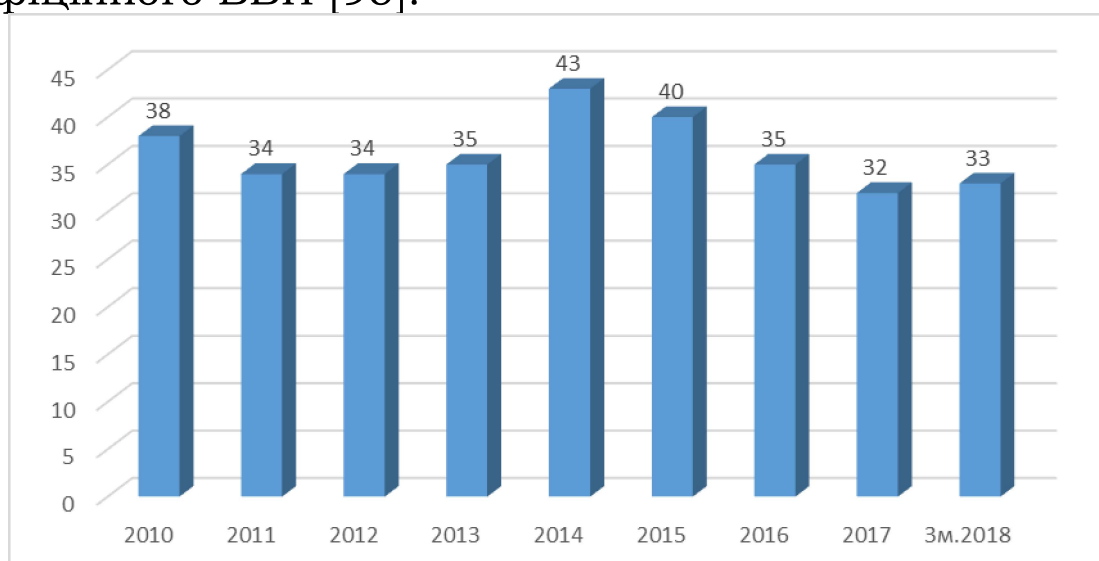
ухилення від офіційного статистичного обліку та контролю, та, відповідно, не враховуються у розрахунок основних макроекономічних показників [62].

У широкому розумінні основу тіньової економіки формує незареєстрований дохід від будь-якої економічної діяльності (виробництва товарів та послуг, фінансових та бартерних операцій), який підлягав би оподаткуванню, якщо б така діяльність була відома податком органам [222, с.2]. У вузькому розумінні тіньова економіка включає в себе всі продукти та послуги, які продукуються на ринку і які навмисно приховуються від органів державної влади задля уникнення сплати податків та інших обов'язкових платежів, недотримання нормативів і стандартів, які стосуються певних стандартів ринку праці на ринку праці, таких як мінімальна заробітна плата, максимальний робочий день, стандарти безпеки тощо.

Значний і достатньо сформований тіньовий сектор економіка України отримала у «спадщину» від радянської моделі господарювання, наявність якого вже визначала можливості диференціації доходів у суспільстві [111, с.89]. У свою чергу, відсутність відповідних наукових досліджень, спрямованих на вивчення механізмів тінізації економіки, корупції, криміналізації суспільства в умовах роздержавлення та приватизації, формування нової моделі господарювання, а від так, і відсутність науково-обґрунтованих розробок щодо детінізації економіки сприяли стрімкому поширенню та поглибленню цих негативних явищ, рівень яких значно перевищує критичний пороговий рівень.

За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [40, с.3] рівень тіньової економіки складає третину офіційного ВВП. Найвищий рівень тіньової економіки був зафіксований в Україні у 2014 році й становив 43% (рис. 5.6). Згідно методики розрахунку показників економічної безпеки, прийнятої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України,

критичним пороговим рівнем визначено 30% тінзації від офіційного ВВП [95].

Рис. 5.6. Рівень тіншової економіки в Україні, % від обсягу офіційного ВВП

Рис. 5.6 наочно доводить, що за весь період спостережень рівень тінзації національної економіки перевищував відповідний пороговий індикатор макроекономічного стану, а це створює загрози національній безпеці держави [95]. Слід зазначити, що за іншими експертними оцінками рівень тінзації економіки є значно вищим. Так, згідно досліджень та розрахунків Ф. Шнайдера, А. Буен, А. Медіна, які проведено за результатами спостережень 143 країн з 1996 року по 2014 рік [199; 222], середній рівень тіншової економіки в Україні становить 47,74% (з мінімальним рівнем 41,56% та максимальним 56,67%). Дослідження цих авторів доводять, що найменші обсяги тінзації мають країни із високим рівнем розвитку, зокрема: США 8,19%, Австрія 9,16%, Люксембург 9,47%, Швейцарія 9,48%, Японія 10,79%, Сінгапур 11,84%, Нідерланди 12,45%, Великобританія 12,76%, Нова Зеландія 13,35%, Канада 15,83% [222, с.19-22]. Серед причин таких розбіжностей у визначенні обсягів тінзації економіки зазвичай виділяють [131, с.13] відмінності у визначенні сутності «тіншової економіки», методиці та методології визначення

її обсягів, а також неможливість об'єктивного оцінювання послуг, що надаються у тіньовому секторі.

Серед системних факторів тінізації української економіки експерти Міністерства економічного розвитку і торгівлі виокремлюють [39, с.14]:

високий рівень корупції;

низька ефективність функціонування органів судової системи;

недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включаючи права на фінансові активи;

непередбачуваність змін у податковому законодавстві тощо.

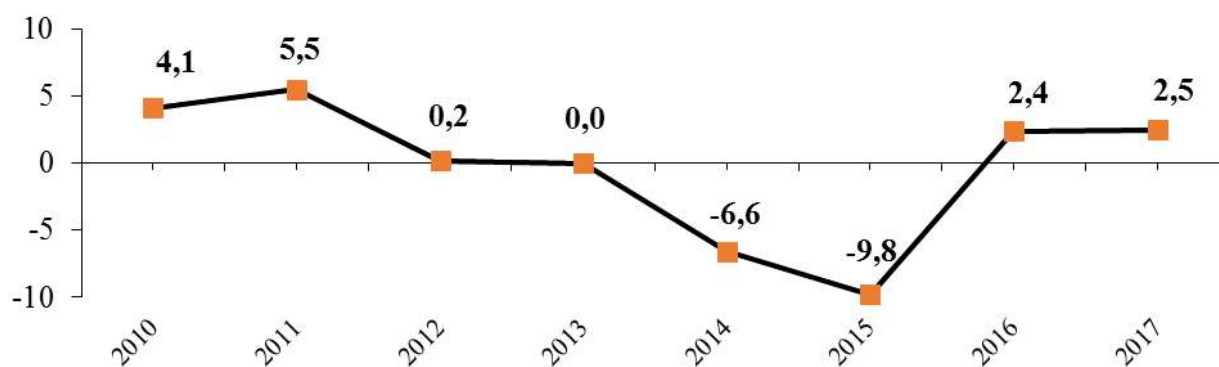
Проведений аналіз наукових досліджень [16; 61; 111; 135] дозволяє визначити систематизувати фактори, що сприяли поширенню процесів тінізації української економіки:

по-перше, це *економічні фактори*, які пов'язані із недосконалістю ринкового середовища, формування якого продовжується і знаходиться у стадії реформування (недосконала структура ринку, низька ефективність держави у формуванні конкурентоспроможної економіки, дисбаланс у сфері зайнятості), неефективністю державного регулювання ринкових процесів тощо (непередбачувані зміни у податковому законодавстві та неефективне адміністрування податків, надмірна зарегульованість економічної діяльності, несприятливі умови бізнесу тощо);

по-друге, суттєвий вплив на процеси тінізації забезпечують *інституційні фактори*, які пов'язані із діяльністю інститутів, які функціонують в національній економіці (політична нестабільність, недосконалість судової та правоохоронної системи (з точки зору їх незалежності та ступеню довіри з боку суспільства), неефективна дія державних антикорупційних органів, суперечливість та дублювання нормативно-законодавчої бази недостатній захист прав, у тому числі прав на фінансові активи, прав інтелектуальної власності тощо);

по-третє, в Україні не існували тривалий час відповідні стандарти законослухняної поведінки, як з боку пересічних громадян, суб'єктів господарювання, так і державних службовців, які формують морально-етичні фактори, вплив яких визначають високий рівень корупції, економічної злочинності тощо.

Аналіз динамічних змін рівня тінізації економіки виявив наступне [129]. По-перше, забезпечення економічного зростання протягом останніх двох років, розширення внутрішнього попиту та досягнення відносної макроекономічної стабільності. Протягом 2016-2017 років спостерігається зростання цього макроекономічного показника (рис.5.7) [14]. Зростання реального ВВП України зафіксовано вперше за останні 4 роки після того, як економіка продемонструвала падіння на 9,8% в 2015 році. Номінальний ВВП становив 2982,9 млрд. грн. (дані наводяться без урахування окупованій території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції), третина з якого припадає на тіньову економіку.

Рис.5.7. Зміна обсягу ВВП (у % до попереднього року)

Однак волатильність цін на зовнішніх ринках, особливо в наслідок кризових явищ, виявились надто ризиковими для забезпечення стабільного розвитку національної економіки. З урахуванням того, що внутрішній ринок практично повністю контролюється

товарами імпортного виробництва, частка вітчизняної продукції у структурі внутрішнього споживання постійно скорочується, а також беручи до уваги тіньовий імпорт, то «ситуація із внутрішнім споживчим ринком виглядає катастрофічною» [132, с.31]. Неєфективна структура українського експорту та низька здатність до імпортозаміщення визначають високу чутливість зовнішньої торгівлі України до кон'юнктурних змін на світових товарних ринках [132, с.146-151]. Відповідно, українська економіка визначається як експортоорієнтовна та імпортозалежна. Маніпулювання із зовнішньоторговельними операціями (завищення або заниження вартості експортно-імпортних товарів), тіньові операції у зовнішній торгівлі спричиняють деструктивні макроекономічні ефекти, обмежують економічне зростання, дестабілізують фінансову сферу. Позитивні зрушення у цій сфері можливі за умов наявності транспарентних та ефективних механізмів зовнішньої торгівлі. В іншому випадку, тіньова складова зовнішньої торгівлі України стає вагомим фактором втрат державних фінансів та деформації платіжного балансу.

По-друге, в країні поступово реалізується комплекс реформ, спрямованих на розвиток бізнес-середовища, дерегуляції підприємницької діяльності. Так, відбувається поступове покращення національних показників у світовому рейтингу Doing Business-2019 [170], у якому країна посідає 71 позицію серед 190 країн (відповідно, Doing Business-2018 Україна займала 76 місце, Doing Business-2017 – 80 місце, Doing Business-2016 – 81). Позитивна динаміка спостерігається й за іншим міжнародним рейтингом – за показником Індексу економічної свободи-2018 [189] Україна покращила своє місце у загальносвітовому рейтингу – 51,9 з 150 країн (у попередньому році, показник індексу економічної свободи дорівнював 48,1) за рахунок, перш за все, покращення свободи інвестицій. Однак у країні досить залишились невирішені проблеми відносно корупції, а суди визнано як державні установи, яким найменше довіряють.

Уповільнення швидкості реформування бізнес-сектору разом із політичною нестабільністю ускладнює невизначеність у регулюванні комерційних операцій. У цілому ж, Україна займає останню позицію серед 44 країн регіону Європи, а її загальна оцінка нижча за регіональні та середні показники індексу економічної свободи.

По-третє, реалізація цілеспрямованої політики уряду щодо легалізації зайнятості, зменшення навантаження на фонд оплати праці (зменшення ставки єдиного соціального внеску до 22%), поступове зростання мінімальної заробітної плати (з 01.01.2017 мінімальну заробітну плату встановлено на рівні 3200 грн. проти 1600 грн. з 01.12.2016, з 01.01.2018 вже на рівні 3723 грн.), сприяли поступовому зростанню реальної заробітної плати (табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Зведена таблиця індексів реальної заробітної плати за останні роки (% до попереднього місяці)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
січень	86,7	86,8	89,5	88,8	87,0	83,3	80,3	91,7
лютий	100,1	100,9	102,5	101,6	100,7	99,6	105,3	102,3
березень	106,8	106,6	104,1	105,4	104,1	95,9	106,2	106,8
квітень	100,2	98,8	100,5	100,8	97,3	90,8	96,1	97,7
травень	105,1	100,8	102,8	100,5	96,3	99,0	101,6	101,4
червень	108,1	104,7	103,4	103,9	103,9	105,8	107,2	105,8
липень	100,0	102,9	101,3	101,4	97,7	103,1	100,9	99,5
серпень	95,2	98,4	97,8	97,0	92,9	96,6	97,1	97,0
вересень	100,1	101,5	99,6	98,7	100,3	101,0	101,2	101,3
жовтень	98,4	99,7	101,8	100,4	98,5	105,6	97,0	99,2
листопад	101,0	99,8	99,7	99,4	98,8	97,3	99,3	100,5
грудень	110,6	111,5	108,6	110,1	110,0	115,2	118,6	116,2
За рік	110,5	111,0	111,0	106,8	86,5	90,1	106,5	118,9

Зростання рівня заробітної плати в економіці, що посилює купівельну спроможність домогосподарств, стимулює розвиток внутрішнього ринку. ВВП у розрахунку на одну особу становить 70210 грн. (що на 26% більше рівня 2016 року, коли ВВП на одну особу становило 55848 грн.). У той же час, в Україні достатньо високою залишається неформальна

зайнятість. Так, у 2017 році кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років сягала 3,7 млн. осіб або 22,9% до загальної кількості зайнятого населення відповідного віку [65]. Такий значний обсяг неврегульованої сфери трудових відносин – це не тільки недоотриманні державою доходи, це, перш за все, позбавлення будь-яких соціальних гарантій та захисту для усіх неофіційно працюючих.

Неспроможність держави у формуванні прозорого та сприятливого бізнес-клімату, розвитку підприємницької ініціативи та діяльності на тлі складного соціально-економічного становища та неефективно працюючого інституційного середовища посилила процеси тінізації економіки. Ці процеси впливають на стрімкий розвиток незареєстрованої в установленому порядку економічної діяльності суб'єкта господарювання, що призводить до порушення законодавчо встановлених норм (які пов'язані із дотримання умов праці, рівня заробітної плати, сплати податків тощо) і встановлення нерегламентованих та незаконних видів господарської діяльності [73].

Дослідження тіньової економіки з точки зору системного підходу дозволяє виокремити наступні ознаки цього складного соціально економічного явища, яке притаманне усім економічним системам [131; 133]:

Структурність. Тіньова економіка характеризується наявністю стійких зв'язків і відносин, що забезпечують її цілісність. Функціонування та розвиток тіньової економіки є неможливим без всієї тіньової інфраструктури, разом із якою в національній економіці формується складно організована багаторівнева система, якій притаманні законодавча, судова, політична, ідеологічна, культурна, етична система цінностей і поведінкових норм [131, с.27]. Крім того, як складна система, тіньова економіка охоплює три складові: нерегламентована діяльність з виробництва (або неформальна економіка); регламентована діяльність та продаж необлікованих товарів (або прихована економіка); незаконна діяльність (або кримінальна економіка).

Спільна мотивація (отримання прибутку) та неможливість виокремлення офіційної (легальної) та тіньової економіки. По відношенню до офіційної економіки тіньова може бути як альтернативною (тобто конкуруючою із офіційною економікою), так і неальтернативною (неконкуруючою по відношенню до офіційної економіки). Крім того, кримінальна складова у складі тіньової економіки робить її непорівняною із офіційною економікою, де злочинні види діяльності взагалі заборонені у країні, а від так існує невизначеність реальних обсягів і масштабів тіньової економіки.

Мережевість тіньових структур. Сучасна тіньова економічна діяльність може охоплювати різні рівні: локальний (рівень конкретного суб'єкта господарювання), регіональний (тіньова діяльність охоплює відповідні регіональні простори), національний (тіньова діяльність охоплює всю державу), міждержавний (тіньова економіка розвивається в межах економічно пов'язаних країнах), міжнародний (загальносвітовий рівень реалізації тіньової діяльності).

Подвійний характер тіньової економіки, що полягає в конструктивних і деструктивних її засадах. Конструктивні засади тіньової економіки полягають, перш за все, що наявність тіньового сектору дозволяє «компенсувати» втрату робочих місць громадянам країни, для підприємств наявність прихованої діяльності стає певною «стратегією» виживання. Деструктивний вплив полягає у тому, що тіньова економіка руйнує можливості побудови ефективної збалансованої соціально-економічної системи, чим й несе загрозу економічній безпеці країни.

Міжнародне експертне середовище оцінює рівень корупції в Україні як дуже високий. Експертне оцінювання з боку британської аудиторсько-консалтингової групи «Ernst&Young» також визначає високий рівень корупції в Україні, який є найбільший серед країн Європи та Близького Сходу [98, с.129]. За даними Transparency International у рейтингу «Індекс

сприйняття корупції 2017» за рівнем корупції Україна посідає 130 місце із 180 країн (у 2016 році – 131 місце), що є наслідком неефективної роботи антикорупційних інституцій в Україні, які потребують відповідного реформування шляхом створення дієвої системи антикорупційного правосуддя із залученням іноземних спеціалістів, налагодження системної комунікації щодо антикорупційної реформи з суспільством та міжнародними партнерами, дотримання зобов'язань тощо. Крім того, важливою умовою стає дерегуляція бізнесу, формування стабільних та прогнозованих умов для його ведення в Україні шляхом встановлення прозорих правил взаємовідносин у трикутнику «суспільство – влада – бізнес» [106].

Таблиця 5.16

Україна в окремих світових рейтингах

Рік	Показник у рейтингу	Economic Freedom Index	Corruption Perception Index	Doing Business	Global Competitiveness Index	Рівень тіньової економіки, %
2018	Місце у рейтингу	150 місце з 180	Н.д.	76 місце з 190	81 місце з 137	33*
	Значення показника	51,9	Н.д.	65,75	4,11	
2017	Місце у рейтингу	166 місце з 180	130 місце з 180	80 місце з 190	85 місце з 138	32
	Значення показника	48,1	30	63,90	4,00	
2016	Місце у рейтингу	162 місце з 180	131 місце з 176	83 місце з 189	79 місце з 140	35
	Значення показника	– 46,8	29	63,04	4,03	

*за 3 місяці 2018 року

Рейтинг країни у відповідних міжнародних порівняннях стає важливим індикатором, що певною мірою визначає характер середовища, яке впливає на рівень тінізації економіки. Між обсягами тінізації економіки України та індексами економічної свободи і сприйняття корупції за результатами дослідження [105] встановлено прямий взаємозв'язок між рівнем тінізації національної економіки та тим положенням, яке займає Україна у міжнародних рейтингах: частка тіньової

економіки зростає одночасно зі зниженням місця країни у зазначених міжнародних рейтингах.

Тіньова економіка негативно впливає на забезпечення економічної безпеки держави, її конкурентоспроможність, на формування міжнародного іміджу країни в цілому. У широкому розумінні основу тіньової економіки формує незареєстрований дохід від будь-якої економічної діяльності, у вузькому розумінні тіньова економіка включає в себе всі продукти та послуги, які продукуються на ринку і які навмисно приховуються від органів державної влади задля уникнення сплати податків та інших обов'язкових платежів, недотримання нормативів і стандартів. За офіційними розрахунками, рівень тіньової економіки в Україні складає третину офіційного ВВП перевищує нормативно визначений критичний пороговий рівень, що створює загрози національній безпеці держави. За експертними оцінками рівень тінізації економіки є значно вищим. Рівень розбіжностей зумовлений відмінностями у визначенні сутності «тіньової економіки», методиці та методології визначення її обсягів, а також неможливістю об'єктивного оцінювання послуг, що надаються у тіньовому секторі.

Основними факторами, що сприяли поширенню процесів тінізації української економіки, визначено: економічні (пов'язані із недосконалістю ринкового середовища, неефективністю державного регулювання ринкових процесів тощо); інституційні (пов'язані із діяльністю інститутів, які функціонують в національній економіці з точки зору їх незалежності та ступеню довіри з боку суспільства, неефективна дія державних антикорупційних органів, суперечливість та дублювання нормативно-законодавчої бази, недостатній захист прав тощо); морально-етичні (відсутність відповідних стандартів законослухняної поведінки, як з боку пересічних громадян, суб'єктів господарювання, так і державних службовців, які визначають рівень корупції, економічної злочинності тощо).

Ознаками тіньової економіки як складного соціально економічного явища визначено: структурність (тіньова економіка характеризується наявністю стійких зв'язків, що забезпечують її цілісність і відносин, які охоплюють нерегламентовану діяльність з виробництва (неформальна економіка); регламентовану діяльність та продаж необлікованих товарів (прихована економіка); незаконну діяльність (кримінальна економіка); спільна мотивація та неможливість виокремлення тіньової та офіційної (легальної) економіки, по відношенню до якої тіньова економіка може бути альтернативною (тобто конкуруючою із офіційною економікою), не альтернативною (неконкуруючою по відношенню до офіційної економіки) та кримінальною, що унеможливає визначеність реальних обсягів і масштабів тіньової економіки; мережевість тіньових структур (діяльність яких охоплює наступні рівні: локальний (рівень конкретного суб'єкта господарювання), регіональний (тіньова діяльність охоплює відповідні регіональні простори), національний (тіньова діяльність охоплює всю державу), міждержавний (тіньова економіка розвивається в межах економічно пов'язаних країнах), міжнародний (загальносвітовий рівень реалізації тіньової діяльності); подвійний характер тіньової економіки (що полягає в конструктивних і деструктивних її засадах та механізмах впливу).

Рейтинг країни у відповідних міжнародних порівняннях стає важливим індикатором середовища, що формує рівень тінізації економіки: частка тіньової економіки зростає одночасно зі зниженням місця країни у міжнародних рейтингах, що характеризують рівень економічної свободи, прогрес у реформуванні економіки та її інституційного середовища тощо.